

DIAMANTGRACHT

Het joodse hart van een typisch Amsterdamse industrie

Daniël M. Metz

Dit boek was niet tot stand gekomen zonder de financiële bijdrage van de volgende partijen:

B'nai B'rith, Loge Hilleel (Amsterdam)
H.J. Duyvesfonds
Fonds voor de Geld- en Effectenhandel
Henriëtte Boas Fonds
Koperen Stelen Fonds
Maatschappij tot Nut der Israëlieten

Ontwerp omslag en binnenwerk Eindeloos, Den Haag
Omslagbeelden Affiche van de tentoonstelling 'Amsterdam Diamantstad', 1949. Ontwerp Eppo Doeve / Ansichtkaart van de Diamantbeurs, ca. 1912

ISBN 978 94 6249 549 4

E-ISBN 978 94 6249 754 2

NUR 680

© 2022 D. Metz, p/a Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

© 2022 Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

www.walburgpers.nl

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

*'Hij wachtte tot 'n kruiwagen, zwart en leeg, hem voorbij bolderde,
passeerde de opene deur van een zaal met wentlende riemen,
gebogen mannen en lekkende vlammen van verstelpitten en een
binnenplaats en wéer een zaal, waar 't geraas verwarder ravotte,
stemmen in zangrig geschreeuw 't schijven-geschuur overpsalmden.
Eleazar luisterde naar 't oûde, oude liedje.....: "De Dimantschleiper
haben de Zehring!.... Laufen auf de Brategasz mit vaatjes heering!....
Owei, owei wat ist me wei.... Mit de Dimantschleiperei!...."*

Fragment uit *Diamantstad* van Herman Heijermans (Amsterdam 1904) p. 73-74

INHOUDSOPGAVE

VOORWOORD	8	De ANDB	73
		Betsalel	76
INLEIDING	10		
1 AMSTERDAM		4 STEENTJES SCHUIVEN	78
DIAMANTSTAD	18	Handel in diamanten	80
Voorgeschiedenis	20	Golconda en Adamas	82
Amsterdam bloeit	25	Casino	85
De Nieuwe Achtergracht	27	De Diamantbeurs	87
Joodse grachten	28	Diamantclub Concordia	93
Een joodse negotie	30	Eerste Wereldoorlog	96
		Zicht uit Londen	98
		De Amsterdamsche Bank	100
		Beurskrach	102
2 INDUSTRIE KOMT			
OP STOOM	34	5 TOEGANGSPOORT	
Schaalvergroting	36	TOT DE STAD	104
Diamantslijperij Maatschappij	38	Internationale betrekkingen	106
Fabriek aan de gracht	39	Weesperpoortstation	108
De Amsterdamsche Diamantslijperij	41	Amstel Hotel	111
Kaapse Tijd	42	Tulpstraat	113
Nieuwe fabrieken	44	Continental Club	115
Opleving van de Diamantslijperij		Kernfunctie oostelijke binnenstad	117
Maatschappij	47		
Derde ontwikkelingsgolf:		6 OOG VOOR WELZIJN	120
elektriciteit	48	Hygiënist	122
De krimp zet in	50	Samuel Senior Coronel	123
Van kloven naar zagen	52	Gemeentelijke Geneeskundige en	
		Gezondheidsdienst	125
3 MONDIGE ARBEIDERS	54	Het Koperen Stelen Fonds	128
Positie van de diamantbewerkers	56	De Joodse Invalide	131
Disciplines binnen de		Volkshuisvesting	134
diamantbewerking	57	Kennis en Godsvrucht	136
De eerste vakverenigingen	60	Openbaar en beroepsonderwijs	138
Handwerkers Vriendenkring	63		
Lepelstraat versus Sarphatistraat	66		
Parlementair socialisme	68		
De grote staking	70		
Naar een georganiseerde bond	72		

7 JOODSE ONDERNEMERS			
LANGS DE GRACHT	142	Nieuwe initiatieven van Gassan en Coster	219
Typisch joodse nering	144	Van Moppes, Drukker, Streep en Stoeltie	220
Ondersteunende beroepen	146	Prof. Tulpstraat	224
Goud en juwelen	150	Weesperplein ingrijpend veranderd	231
Sigaren en plateel	152	Aanleg van de metro	229
Papier- en drukkersgracht	154	Het einde van de diamantbank	
		Sarphatistraat	233
8 VRIJETIJDSBESTEDING	158	Hart uit de buurt	236
Volksverheffing en zinvol verpozen	160	SLOTWOORD	238
Lezen en schrijven	161	Het hart van de Amsterdamse diamantindustrie	240
Uitvoerende kunsten	166	Dankwoord	242
Emancipatie, religie en zionisme	169	NOTEN	244
Traditie versus verandering	173		
Cultuurvereniging Sch. An-Ski	175	APPENDIX	
		Diamantslijperstaal	252
9 DE DUISTERE JAREN	178	VERANTWOORDING	256
De begindagen	180	Geraadpleegde literatuur	256
Ontmanteling van een gemeenschap	183	Archieven	264
Bezettingsmacht langs de gracht	189	Websites	264
Rijksbureau voor Diamant	193	Interviews	264
Van ANDB naar Betsalel	197	Correspondentie	265
Duitse diamantindustrie	200	Beeld	265
Diamantfabriek in Bergen-Belsen	203	REGISTER	267
Stenen restanten	206		
Herinneringen aan het joodse leven	208		
10 EEN BEPERKTE OPLEVING	212		
Terugkeer op de gracht	214		
Herrijzenis van de Diamantslijperij			
Maatschappij	217		

VOORWOORD

Sinds jaar en dag woon ik in een voormalige diamantslijperij in de Amsterdamse binnenstad, eind negentiende eeuw gebouwd in opdracht van een joodse diamantair. Het is toeval dat ik daar ooit terechtkwam. Hoewel mijn vader joods was, heb ik nooit een bijzondere affiniteit gevoeld met de Amsterdams-joodse diamantgeschiedenis. In onze familie zat ook niemand in ‘het Vak’.

Toch komt mijn grootvader in dit boek voor: hij had een koosjere bakkerij in de Weesperstraat, waar veel diamantbewerkers broodjes kochten. En naarmate ik verder las, begon ik me te realiseren dat dit niet de enige schakel is die mij verbindt met Amsterdam als diamantstad. Verhalen die mijn vader en moeder vertelden, kwamen me opnieuw voor de geest, verhalen waarin hun lotgevallen onmiskenbaar raakten aan die van de joodse diamantbewerkers en hun organisaties.

Daniël Metz schreef met dit boek een gedetailleerde sociale geschiedenis van joods Amsterdam, met het diamantvak als vertrekpunt, maar van daaruit in al zijn geledingen. Hij deed dat op een zo aansprekende manier dat ook ik, zomaar een Amsterdammer met een joodse vader, besef welk een centrale plek het diamantwezen innam, binnen de joodse gemeenschap, de ontluikende arbeidersbeweging, de opkomende sociale zorg en in de hele stad.

Mijn vader groeide op aan de Retiefstraat in de Transvaalbuurt, waar de vereniging Handwerkers Vriendenkring moderne woningen met licht en lucht had gebouwd voor haar leden, onder wie veel joodse diamantbewerkers. Handwerkers Vriendenkring speelde ook een actieve rol bij de oprichting van de ANDB, de moeder van het Nederlandse vakbondswezen.

Een paar straten verderop, aan de Transvaalkade, woonde mijn toekomstige moeder. Haar onderbuurman was Ies Voet, die later korte tijd voorzitter van de ANDB zou worden.

Meer dan een halve eeuw later herstelde mijn moeder van een heupoperatie in het Hilversumse ziekenhuis Zonnestraal. Ik wist dat dat gebouwd was als sanatorium voor diamantbewerkers, met geld dat was bijeengebracht door het opsparen van restmateriaal dat achterbleef bij de diamantbewerking. Voorzitter was Jan van Zutphen, de vicevoorzitter van de ANDB.

‘Kijk, hier klopten we aan,’ wees mijn vader toen we mijn moeder daar gingen opzoeken. Ome Jan had in de jaren twintig zijn intrek genomen op het terrein om toezicht te houden op de bouw van het sanatorium. Mijn vader fietste erheen met vriendjes. Mochten ze er hun tent opzetten? Ome Jan deed het raam open, stak zijn baardige kop naar buiten en baste: ‘Da’s goed, mejongens.’

Het is geen toeval dat deze verhalen me te binnen schoten bij het lezen van dit boek. Veel publicaties over vooroorlogs joods Amsterdam zijn sterk gekleurd door de wetenschap van het droevige einde daarvan. Daniël Metz heeft een andere benadering gekozen: hij doet recht aan de gemeenschap en het Vak zoals zij toen waren: levensecht, bruisend en ongelofelijk wijd vertakt in cultureel, economisch en organisatorisch opzicht.

Hij heeft zich ook niet laten verleiden tot omzien in nostalgie. De mensen die woonden en werkten rond de Nieuwe Achtergracht komen hier naar voren met al hun hebbeligheden en onhebbeligheden. Ze stonden aan de wieg van veel sociale arrangementen die pas later in de twintigste eeuw algemene geldigheid zouden verwerven. Maar ook werkten zij vaak in ellendige omstandigheden – vandaar dat sanatorium – en waren er grote verschillen tussen klovers, snijders, slijpers en verstellers.

De manier waarop Daniël Metz de beelden daarvan oproept – aan de hand van indringende citaten van Herman Heijermans, Israël Querido en andere schrijvers uit die tijd – maakt dat ik nu ook met andere ogen rondkijk in het gebouw waar ik woon. Daar werd gezwoegd en gezweet in, zoals Querido het beschreef, een mist van 'broeiend bedorven zure lucht, flauwige gasstank, weeïge oliegeuren en stekende tabaksrook'.

Behalve in mijn appartement, want ik woon op de voormalige kantooverdieping. Met lambrisering en parketvloer – de enige verdieping waar ramen konden openzwaaien, zodat de sigarenrook naar buiten kon. Daar huisden de heren. Daniël Metz verheelt die verschillen niet, ze hoorden erbij. Hij heeft lang gewerkt aan dit boek, eindeloos aan de tekst geslepen. Het resultaat mag er zijn: een fonkelende schets van Amsterdam diamantstad in al zijn facetten.

Herman Vuijsje

INLEIDING

In de gracht, aan de rand van het centrum van Amsterdam, ligt een kolenschuit in het water. Sjouwers kruien de lading over de kade een pand binnen. De kolen zijn bestemd voor een diamantslijperij, waar het gonst van de bedrijvigheid. Het ketelhuis bevindt zich op de binnenplaats. Rondom zijn door de ramen de gekromde ruggen te zien van de slijpers, die de minuscule steentjes snerpnd tegen de slijpmolens houden, terwijl de cadans van de stoomaandrijving onophoudelijk door de zalen dreunt.

Op straat voor de fabriek is het een drukte van belang. Loopjongens haasten zich om voor hun patroons een boodschap te doen of een pakketje te bezorgen. De een is door een aantal slijpers op pad gestuurd om in de Weesperstraat belegde broodjes te halen (challetjes worden gehaald bij bakkerij Vuysje en vervolgens met kaas belegd bij de zuivelhandel van Halberstadt), anderen lopen omzichtig met een 'partijtje' diamanten naar een klant. Ondertussen worden de fabrieken bezocht door colporteurs en venters om kranten, boeken, sigaren of gezouten haring aan de man te brengen.

De slijpers zitten zij aan zij aan weerskanten van de smalle fabriekszalen. Er moet doorgewerkt worden. Het partijtje op tijd afkrijgen. De kleine steentjes met de blote hand in de slijptang met hete soldeer vastdrukken en dan, vlakje voor vlakje, de facetten eraan slijpen. Telkens met een loepje controlerend of er genoeg afgeslepen is. En opletten dat er geen steentje wegspringt. Dan liggen de slijpers op hun knieën te zoeken, net zolang tot het kostbare kleinood gevonden is.

Wie vandaag de dag over de Nieuwe Achtergracht loopt kan zich nauwelijks voorstellen dat dit een uiterst levendige straat is geweest, vol met fabrieken en een voortdurend komen en gaan van honderden arbeiders. Dat was zo'n 120 jaar geleden namelijk het beeld. Amsterdam gold toen als het grootste en belangrijkste productiecentrum van geslepen diamanten in de wereld. Door de hele stad stonden tientallen diamantslijperijen, waar meer dan 10.000 arbeiders hun brood verdienden. Een groot aantal slijperijen bevond zich in de voormalige 'Jodenbuurt', rondom het Waterlooplein. De joodse buurt strekte zich uit tot aan het Weesperplein. Daar ligt de Nieuwe Achtergracht, als buitenste en minst bekende van de concentrische grachtengordel. Deze gracht heeft een heel aparte ontwikkeling doorgemaakt. Hier staan geen statige herenhuizen, maar waren gedurende de zeventiende en achttiende eeuw juist vervuilende ondernemingen gevestigd. Pas in negentiende eeuw zijn beide zijden van de gracht volgebouwd met een ratjetoe aan panden. Met de opkomst van de industrialisatie, omstreeks 1845, vestigden zich de eerste fabrieken aan de gracht, waaronder diamantslijperijen. Dat werden er al snel meer, zodat geleidelijk de diamantindustrie het karakter van de buurt is gaan bepalen.

Tegenwoordig is de Nieuwe Achtergracht een rustige straat. Er wordt voornamelijk gewoond en je vindt er kantoren van dienstverlenende instanties. De meeste mensen kennen de gracht van de GGD, waar je een vaccinatie haalt voorafgaand aan een exotische reis of waar je voorlichting krijgt over geslachtsziekten. Maar wie goed kijkt kan in bijna ieder gebouw, op iedere brug of bij iedere gedenksteen de vroegere aanwezigheid van het diamantvak teruglezen. Dat maakt de straat zo bijzonder. In tegenstelling tot de drukke, moderne Weesperstraat die er dwars doorheen snijdt is de bebouwing langs de gracht redelijk ongeschonden gebleven. En die bebouwing vertelt een opvallend coherent verhaal van een grotendeels homogene bevolkingsgroep, de overwegend joodse populatie, en een prominent vertegenwoordigde beroepssector, de diamantindustrie. Het erfgoed is alom aanwezig en schreeuwt haast om gezien te worden. Vier grote diamantslijperijen uit verschillende bouwperiodes zijn nog te herkennen, naast diamantzagerijen en andere ondersteunende disciplines. De naam van de Handwerkers Vriendenkring staat op de gevel van het vroegere hoofdkantoor van deze belangenorganisatie, waar veel diamantbewerkers lid van waren. Op de hoek met het Weesperplein is nog altijd de monumentale Diamantbeurs te vinden. Daar tegenover heeft een tweede beurs gestaan, Diamantclub Concordia. Ook het Amstel Hotel en het inmiddels verdwenen Weesperpoortstation speelden een belangrijke rol in de diamanthandel. Verder telde de buurt zorginstellingen, scholen en uitgaansgelegenheden die de verwevenheid van de joodse bevolking en het diamantvak in het dagelijks leven laten zien. De Tweede Wereldoorlog heeft aan dit rijke leven een abrupt einde gemaakt, maar ook na de oorlog bleef de gracht nog enkele decennia een centrum van diamantactiviteit.

pagina 10 *De Nieuwe Achtergracht rond 1900. In het midden brouwerij 't Haantje, waar later de Joodse Invalide zal verrijzen. Meer naar links liggen de diamantslijperijen van Van Weerden & S.E. Slijper en De Een-dracht. Achteraan is de schoorsteen van de Diamantslijperij Maatschappij te zien.*

Mijn zoektocht naar de geschiedenis van de Nieuwe Achtergracht begon zo'n vijftien jaar geleden tijdens werkzaamheden als archiefmedewerker voor de Universiteit van Amsterdam (UvA). Een deel van het archief lag opgeslagen in een oud pand dat bekendstond als 'De Diamantslijperij'. Het lag op het Roeterseiland, verborgen achter een modern universiteitsgebouw dat de Nieuwe Achtergracht overkluisde. Via een toegangspoortje in de bakstenen façade kwam je op een binnenplaats; een wat rommelige, verstilde plek omringd door vijf verdiepingen hoge gevels met vele ramen. De beheerder van het universiteitsgebouw bemerkte mijn interesse en gaf mij een boek over de Diamantslijperij Maatschappij, geschreven in 1920.¹ De maatschappij vierde toen al haar 75-jarig bestaan. Terugrekenend kan deze slijperij worden beschouwd als de oudste diamantslijperij van de stad en waarschijnlijk ook als een van de allereerste fabrieken van Nederland. Met dit gegeven als uitgangspunt heb ik een actie opgezet om het complex voor sloop te behoeden. De UvA had namelijk plannen om het neer te halen ten behoeve van een stadscampus op het Roeterseiland. De actie werd opgepikt door de stadsdeelraad die het pand unaniem de monumentenstatus toekende. Tegenwoordig is CREA, de culturele afdeling van de universiteit, de trotse gebruiker van het gebouw en wordt de buitengewone historie gekoesterd.

Verder zoekend ontsloot zich geleidelijk een Amsterdamse buurthistorie met een opvallend samenhangend verhaal. Bij naspeuring in adresboeken, oude kranten en in de (vak)literatuur identificeerde ik meer dan tachtig fysieke en historische aanknopingspunten die er op wezen dat het diamantvak bepalend is geweest voor deze buurt. Zo is de opzet voor dit boek tot stand gekomen, waarin ik wil aantonen dat de Nieuwe Achtergracht vanaf de eerste helft van de negentiende eeuw het hart van de Amsterdamse diamantindustrie vormde. Onderliggend doel is de samenhang van de bebouwde omgeving te schetsen, waarmee (hopelijk) meer begrip en waardering voor het erfgoed van de diamantindustrie wordt verkregen. Het betoog van dit boek beslaat zo'n 150 jaar, gerekend vanaf de oprichting van de Diamantslijperij Maatschappij in 1845 tot de sluiting van de laatste diamantgerelateerde voorziening in het onderzoeksgebied in 1996. Dat is de periode waarin de Nieuwe Achtergracht zijn prominente rol vervulde in de ontwikkeling en bloei van de Amsterdamse diamantindustrie.

Bij de bestudering van de diamantindustrie komen uiteenlopende disciplines samen, waaronder geologie, stadsgeografie, demografie en sociaaleconomische bewegingen. Dit zijn allemaal specialistische terreinen waarover al veelvuldig is gepubliceerd.² Ook over de Nieuwe Achtergracht zijn enkele boeken geschreven.³ Maar nooit eerder is een samenhangende reconstructie gemaakt van de buurt in relatie tot de diamantindustrie en haar vooral joodse beoefenaars. Deze drie componenten – de topografische ligging, de dominante bedrijfssector en de sociaal-maatschappelijke (overwegend joodse) context – vormen de basislijnen van dit boek. Gekozen is voor een cultuurhistorische benadering waarbij de focus ligt op gebouwd erfgoed. Voormalige fabrieken, verenigingslokalen, scholen, zorginstellingen, winkels en woonhuizen vertellen allemaal een eigen verhaal en kunnen tevens in context worden beschouwd. Daarnaast zijn er de niet-tastbare getuigenissen, die evenzeer deel uitmaken van het erfgoed. Hieronder vallen sociale netwerken, politiek-maatschappelijke aspiraties, het verenigingsleven, tradities en jargon. De toegepaste onderzoeksmethode bestaat deels uit analyse van de gebouwde omgeving en deels uit onderzoek in vakliteratuur, archieven, kranten, tijdschriften en beeldbanken. Verder zijn interviews afgenomen met fabriekseigenaren en andere betrokkenen

De Nieuwe Achtergracht met links de Handwerkers Vriendenkring, slijperij Van Weerden & S.E. Slijper, zagerij Ascor, slijperij De Eendracht, het hoofdkantoor van de GG&GD, de Joodse Invalide en helemaal achteraan de Diamantbeurs. Foto D.M. Metz.

pagina 14 *Luchtfoto van de Diamantbeurs op de hoek van het Weesperplein en de Nieuwe Achtergracht. Aan de overzijde van de gracht ligt de diamantslijperij van Benj. A. Soep & Co. Op het Weesperplein, voor de Hendrik Westerschool, staat het Monument van Joodse Erkentelijkheid. Foto D. Drukker, ca. 1950.*

of hun nazaten. Tot slot vormden romans en dagboeken een waardevolle bron. Het diamantvak heeft opvallend veel schrijvers voortgebracht. Tientallen citaten zijn in dit boek opgenomen en kleuren het beeld van het leven op en rond de fabrieken. Zonder meer het belangrijkste boek in dit genre is *Diamantstad* van Herman Heijermans, waarin de auteur het harde leven van diamantbewerker in bloemrijk proza tot leven wekt. Dit boek heeft tot inspiratie gediend voor de titel van deze publicatie.

Plaats van handeling is een overzichtelijk gebied met enkele straten in de oostelijke binnenstad van Amsterdam. Centraal staat de Nieuwe Achtergracht, een betrekkelijk korte gracht van slechts 500 meter lang, gelegen tussen de Plantage Muidergracht en de Onbekendegracht. De laatste straat ligt verscholen achter theater Carré bij de Amstel. Parallel aan de Nieuwe Achtergracht liggen de Lepelstraat en de Sarphatistraat, die in bevolkingssamenstelling ieder een eigen segment vertegenwoordigen: van arbeiders- tot bezittende klasse. De fabrieken lagen daar keurig tussenin. De diamanthandel vonden we vooral terug aan het Weesperplein en de Prof. Tulpstraat. Een klein uitstapje buiten de Singelgracht wordt gemaakt voor het vroegere Weesperpoortstation, dat een rol van betekenis speelde in de internationale handel.

Het boek volgt zowel een chronologische als een thematische benadering, zodat een dakpansgewijze opbouw ontstaat. In de uitwerking worden telkens nieuwe elementen toegevoegd, waardoor de besproken onderwerpen steeds meer gaan leven. Het eerste hoofdstuk schetst de voorgeschiedenis van de diamantwinning, -handel en -bewerking. In kort bestek wordt uit de doeken gedaan hoe de diamanthandel en de diamantbewerking rond 1600 in Amsterdam zijn beland. Gekeken wordt hoe de stad wereldleider werd in de diamantindustrie en wat het joodse aandeel daarin is geweest. Ook komt de vroege ontwikkeling van de Nieuwe Achtergracht aan bod. Daarna volgen drie hoofdstukken die afzonderlijke segmenten van het diamantvak behandelen, namelijk de industrialisatie en fabrieken (hoofdstuk 2), de fabrieksarbeid en het vakbondswezen (hoofdstuk 3) en de diamanthandel (hoofdstuk 4). Verbeteringen op het gebied van infrastructuur, vooral de komst van de trein, hebben grote invloed gehad op internationale betrekkingen van diamanthandelaren (hoofdstuk 5). Gezondheidszorg en onderwijs zijn eveneens factoren van belang vanuit het oogpunt van de diamantindustrie. Met name tuberculose en trachoom waren gevreesde aandoeningen onder de werklieden (hoofdstuk 6). Ondersteunende beroepen van het diamantvak of juist heel afwijkende disciplines komen in het volgende hoofdstuk aan de orde (hoofdstuk 7). Vervolgens wordt een wat breder kader geschetst van vrijetijdsbesteding en maatschappelijke organisaties, die op enige wijze aan het diamantvak zijn verbonden (hoofdstuk 8). Tot slot behandelen twee hoofdstukken de neergang van de diamantindustrie. Eerst de desastreuze gevolgen van de nazibezetting tijdens de Tweede Wereldoorlog, waarbij niet alleen de industrie is leeggeplunderd, maar ook de joodse beoefenaars massaal de dood zijn ingestuurd (hoofdstuk 9). Daarna volgt een korte opleving, wanneer enkele fabrieken en de Diamantbeurs de deuren heropenen (hoofdstuk 10). Maar die is van beperkte duur. De rek is eruit en concurrerende steden in het buitenland nemen de rol van diamantcentrum over. In de jaren tachtig en negentig van de twintigste eeuw vertrekken de laatste diamantgerelateerde instellingen uit de buurt. Daarmee is het roemrijke verleden van de Nieuwe Achtergracht afgesloten.

Voor een reconstructie van het hart van de Amsterdamse diamantindustrie keren we terug naar het begin. Naar een gracht met een heel eigen verhaal.